

Lukács István

A horvát passióhagyomány

A szenvedéstörténet európai irodalmi recepciója gazdag és látványos fejlődési képet mutat. A passióban foglalt valláserkölcsi és eszkatológiai tanulságok, a bibliai ihletések mélysége, az egyéni és a közösségi létezés viszonyrendszerének szimbolikus ábrázolása és az ontológiai távlat koronként és stílusirányzatokként változtak. A reflexív téma- és motívumtörténeti áttekintés mellett műfaj történeti keresztmetszet is megrajzolható, hiszen a szenvedéstörténet minden irodalmi műnemben és minden irodalmi műfajban felbukkan. Éppen ezért joggal jelenthető ki, hogy a szenvedéstörténetben rejlő gondolati és poétikai lehetőség úgy illeszkedik minden egyes irodalomtörténeti korszak elvárásai horizontjához, mint az európai irodalmak számos más „jó története”. A passiószövegek műfaji fejlődéstörténete csakis az időrendi szempontból egymás mellé állított szövegváltozatok alapján rajzolható meg. Ennek lényege a folyamatos „horizontváltás”, amelyben az azonos műfajhoz való tartozás jegyei állandóként jelennek meg. Tekintettel arra, hogy a különféle nemzeti irodalmak középkori gyökerű műfajai nem egyetlen szilárd kánonból alakultak ki, fejlődésüket az állandóság és változékonyság kettőssége jellemzi.

Lukács István szlavista (Budapest), az ELTE BTK Szlav és Balti Filológiai Intézetének igazgatója.

Az általánosan is elfogadott vélekedés szerint a passiószövegek magvát jelentő Mária-síralmak részben az evangéliumok alapján, részben pedig a XI. századi nyugati misztikusok írásaiból alakultak ki. Az egyik legkorábbi ismert ilyen szöveg Szent Anzelm (1033–1109) canterbury-i érsek *Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione Domini* című műve. A szakirodalom a síralmak közvetlen forrásaként Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) *Liber de passione Christi et doloribus et planctibus matris eius* című rövid írását jelöli meg. A két misztikus írásai általános ismertségre tettek szert Nyugat-Európa-szerte, a késő középkor s a reneszánsz folyamán pedig eljutottak a horvátokhoz is. A Jézus életének misztériumát feldolgozó különféle szövegek harmadik fontos középkori forrása a *Meditationes vitae Christi* című, sokáig tévesen Szent Bonaventurának (1221–1274) tulajdonított mű volt. A középkori horvát passióirodalom kialakulásában —ebben egyetértés mutatkozik a horvát irodalomtörténészek között— az itáliai flagelláns mozgalom is jelentős, egyes vélekedések szerint döntő szerepet játszott. A horvát források az Umbriából a XIII. század közepén indult önostorozó vallásos társulatok létezéséről tesznek említést. A flagellánsok szertartásos önostorozásuk közben vallásos énekeket énekeltek. Ilyenkor különösen népszerűek voltak a Krisztus kínszenvedéséről és haláláról szóló szövegek. A passiószövegek keletkezése szempontjából meg kell említeni a ferences rendet, amely szellemiségéből következően működésének minden egyes helyszínén a kezde-

tektől sokat tett a nemzeti nyelvű irodalom fejlődéséért. A ferencesek tömegesebb jelenlétéről árulkodik az a tény, hogy már a XIII. század folyamán a dalmáciai városok zömében kolostorai és templomaik is voltak. Működésük kezdetétől fogva új vallásos szellemiséget hirdettek, s mivel ezt a művészet eszközeivel a nép nyelvén tették, a legszélesebb néprétegeket is el tudták érni, és jelentős ösztönzést nyújtottak a flagelláns mozgalmaknak is. A horvát passióirodalom kialakulásában és fejlődésében játszott feltételezhető szerepükről a horvát szakirodalom alig tesz említést.

A horvát középkori passióhagyomány szövegeinek eredetével kapcsolatos korábbi, szinte egyöntetű hazai horvát és külföldi vélekedés (Leskien, Valjavac, Cronia, Fancev) az volt, hogy nem eredeti művekről van szó, hanem idegen szövegek fordításáról és kompilációiról. Mára nyilvánvalóvá vált, hogy e korábbi nézeteket jelentősen revideálni kell. Kétségtelen tény, s ezt számos dolgozat igazolta, hogy a passióhagyomány különféle szövegtípusai egymásból nőttek ki, így a közöttük lévő belső, genetikai kapcsolat nyilvánvaló. A külső, külföldi források erőltetett keresése nem vezet eredményre. A passiószövegek nagy száma a horvát irodalomban önmagában is arra utal, hogy a kétségtelen külföldi inspirációk és minták mellett kedvező belső szellemi környezet is létezett.

E gazdag szöveghagyomány állandó és dinamikus transzformációs séma alapján változott, amelynek lényege a különféle interpolációs és extrapolációs eljárások kettőssége. E két elv sok esetben egyszerre érvényesül, de összességében a műfaj fejlődésében az előbbi jóval gyakoribb, ennek van nagyobb szerepe. Az interpolációnak van egy „primitív” algoritmusa, amelynek alapja a passiószövegek legfőbb prozódiai ismertetőjegye, a párrímes felező nyolcas. A passiószövegek transzformációjában a döntő mozzanat az volt, amikor a közel száz verssort tartalmazó „összöveg” dramatikus magjában, amely az anya fájaldmát jeleníti meg, burjánzás indult el.

A passiószövegek transzformációjának négy szakaszát, fejlődési fázisát különböztethetjük meg: 1. egyszerű lírai-narratív vers, 2. dialogizált planctus, 3. kezdetleges dramatizált planctus, 4. kiteljesedett passiódráma. Ez a felosztás kizárólag a horvát nyelvű, népi gyökerű anonim passiószövegekre vonatkozik. Tekintve azonban, hogy a korai, latin nyelvű liturgikus drámával kapcsolatban az újabb kutatások és szövegközlések nyilvánvalóvá tették, hogy e hagyománynak létezett nemzeti nyelvű folytatása —igaz, nem jutott el a fejlett drámai műfajig—, helyénvalónak tűnik a négy transzformációs alakzat mellé elsőnek felvenni a liturgikus drámát.

Az egyházi év jeles ünnepeihez (karácsony, húsvét, vízkereszt) kötődő liturgikus drámát, amely a vallásos vagy egyházi színjátzás legelső középkori műfaja, többnyire latin nyelven adták elő. A középkori horvát irodalom legkorábbi korszakából két ilyen teljes szövegváltozat maradt fenn, mindkettő a zágrábi székesegyház szertartáskönyvében, a *Hartvik-agenđában*, amely Magyarországáról került a Szent László király által 1093–1094-ben alapított zágrábi

püspökség tulajdonába. Miután a zágrábi szertartáskönyvön kívül más szöveg nem került elő, a horvát szakirodalomban kialakult az a vélekedés, hogy a latin nyelvű liturgikus dráma csak az északi, Száva-menti horvát területeken létezett. Az újabb adatok azonban cáfolni látszanak ezt a nézetet, mivel előkerült egy glagolita írású szövegrészlet, amely a liturgikus dráma első horvát nyelvű emlékeként is felfogható. Éppen e szövegemlék a bizonyosság arra, hogy a glagolita papság is ismerte a liturgikus dráma műfaját, s a latin papsággal szemben azt nemzeti, tehát horvát nyelven művelte.

A legkorábbi szenvedéstörténeti lírai-narratív szövegeknek két alaptípusa alakult ki: az első, a *Pěsan ot muki Hrstovi* (Ének Krisztus kínszenvedéséről) Krisztus kínszenvedését és Szűz Mária kereszt alatti siralmát dolgozza fel, a másik pedig, a *Cantilena pro Sabatho* ehhez a tematikához szorosan kapcsolódóan Krisztus levételét a keresztfáról és testének a sírba helyezését. A két szöveg közös alapszövegre vezethető vissza, azaz a legkorábban ismert változatok előtt létezni kellett egy olyan szövegváltozatnak, amely a teljes szenvedéstörténetet tartalmazta: Krisztus kínszenvedésétől egészen testének a sírba helyezéséig.

A lírai-narratív szövegek dramatikus szakaszainak hangsúlyossá válásával, s ezzel párhuzamosan párrímes felező nyolcasokkal történő jelentős bővülésükkel a transzformáció következő fejlődési szakaszában létrejöttek a dialogizált planctusok. Bár itt sem került elő az összöveg, de e változat fennmaradt másolatainak verssor-száma alapján arra lehet következtetni, hogy mintegy ezer sort tartalmazhatott. Ez a látványos mennyiségi bővülés éppen a dialogikus panelekben ment végbe, így a korábbi lírai-narratív és a dramatikus elemek közti egyensúly felbomlott, s visszafordíthatatlan, mélyebb szerkezeti változások indultak el. Ezek a szövegváltozatok döntően szerepekre osztott párbeszéd-sorozatokból állnak. Az általam bemutatott s feldolgozott, Erdélyben fellelt, kaj-horvát nyelvű, *Knezajić-féle* (1626) dialogizált planctus ugyancsak ebbe a transzformációs típusba sorolható.

A kezdetleges dramatizált planctus legelső változatát, *Plač blažene dive Marije* (A Boldogságos Szűz Mária siralma) címmel 1938-ban Franjo Fancev közölte. A lírai-narratív és a dialogizált planctusok feltűnő hasonlósága verssoraik közel azonos száma, bár ez nem jelent szövegegyezést. A közöttük mutatkozó távolosság sokkal nagyobb, mint a dialogizált és a kezdetleges dramatizált típus között.

A kezdetleges dramatizált planctust nem sok választotta el az igazi passiódrámától. A különféle típusok között talán itt volt a legkisebb az átmenet. Valamikor a XV. század és a XVI. század fordulóján keletkezett glagolita írású *Tkonski zbornik* tartalmaz egy nem teljes drámai szöveget, egy teljesebb változat pedig egy 1556-os glagolita kéziratból került elő. A horvát irodalomban ez a legterjedelmesebb és legfejlettebb passiódráma. A dramatizált változatokhoz képest jelentős mértékben bővült a szenvedéstörténeti eseménysor, hiszen a cselekmény Lázár feltámasztásával kezdődik és Krisztus testének a sírba helyezésével zárul. A cselekmény bővülése természetes módon újabb jelenetek betoldását és újabb szereplők megjelenését is jelentette. A dramatizált változatok

mintegy húsz jelenetéhez képest a *Muka*-ban már negyvenhét jelenet van, a szereplők száma pedig meghaladja a negyvenet, közülük sok a nem bibliai epizód szereplő (Kajafás szolgája, boltos, Annás szolgája, pénztárnok, kancellár). A szerzői utasítások már nem csupán a megszólaló, netán a megszólított szereplőt jelölik, hanem nagyon konkrét mimikai, hangulati és gesztuselemeket is tartalmaznak, időnként egy konkrét helyzet és cselekménysor nagyon terjedelmes leírásával.

A műfaj fejlődésében a „csúcspontot” jelentő, 1556-os *Muka*-val nem fejeződik be a passiószövegek progresszív, evolutív transzformációja, mert szinte időben párhuzamosan egy regresszív folyamat is elindul. Ennek lényege a tartalmi elemek csökkenése: egy kisebb téma (például Krisztus levétele a keresztfáról) kiválik, és különálló drámai egységként önállósul. Ilyen például a *Mišteri vele lip i slavan* (Igen csodálatos és dicső misztériumjáték). Az ezután következő korszakokban a passiószövegek visszafejlődése folytatódik, a drámai szövegek ismét párbeszédessé szövegekké, sőt, elbeszélő formákká alakulnak.

A középkori gyökerű passiószövegek különféle változataiban megtaláljuk mindazokat, csak az adott regionális irodalmi nyelvi változatra (ča-, kaj-, štohorvát) jellemző sajátosságokat, amelyeket a horvát nyelvtörténet-kutatás és dialektológia a legkülönfélébb alapművekben számba vett és bemutatott, de olyan nyelvi és grammatikai sajátosságokat is, amelyek többnyire az egyes szerzők/másolók egyéni nyelvhasználatára jellemzőek. Számos szövegben nyelvi/nyelvváltozati keveredés is tapasztalható, ami vagy egy adott kor ilyen irányú tendenciáit tükrözi, vagy pedig egészen egyszerűen a másolók következetlenségéből fakad. A horvát irodalomtörténet-írás az utóbbi néhány évtizedben körültekintően tárta fel és pótolta a szövegváltozatokkal kapcsolatban felmerült filológiai hiányosságokat, folyamatosan finomított a szövegek olvasatán, s végezetül hozzáfogott a más-más földrajzi és kulturális tájegységekhez (Dalmácia, Tengermellék, Isztria, Zágráb és környéke, Szlavónia) köthető szövegek közötti összefüggések feltérképezéséhez is.

Az anonim passiószövegek szépirodalmi pozíciójának megerősödésében a műköltészeti adaptáció játszott fontos szerepet. A horvát reneszánsz korai szakaszától, a teljes horvát irodalom szempontjából is reprezentatívnak és meghatározónak számító szerzők, mint Marko Marulić vagy Mavro Vetranović, a szenvedéstörténetet beemelték a magas irodalomba, amely így vált végérvényesen is a horvát irodalmi kánon részévé. E recepció során a passió bibliai történeti rétegei érintetlenek maradtak, lényegesebb újítások a költői megformálásban és a prozódiaiban tapasztalhatóak. A hagyományt a leginkább a párrímes felező nyolcas, vagyis a „műfajteremtő kontinuitás” védte.

Felhasznált szakirodalom

- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Kiadó, Budapest 1999.
- BATUŠIĆ, Nikola — KAPETANOVIĆ, Amir (szerk.): *Pasije*. Erasmus naklada, Pasionaska baština, Zagreb 1998.
- BRATULIĆ, Josip: *Sjaj baštine*. Književni krug Split, Split 1990.
- ERDÉLYI Zsuzsanna: *Aki ezt az imádságot... Élő passiók*. Kalligram, Pozsony 2001.
- FALIŠEVAC, Dunja: *Hrvatska srednjovjekovna proza*. Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, Zagreb 1980.
- FALIŠEVAC, Dunja: *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2007. 7–36.
- FANCEV, Franjo: „Liturgijske obredne igre u zagrebačkoj stolnoj crkvi“, *Narodna starina IV*. Zagreb 1925. 1–15.
- FANCEV, Franjo: Hrvatska crkvena prikazanja. (Posebni otisak iz XI. knjige „Narodne starine“). Zagreb 1932.
- FANCEV, Franjo: Plač blažene dive Marije. *Grada JAZU XIII* (1938) 193–212.
- FANCEV, Franjo: „Muka Gospodinova i Uskrsnuće Isuskrstovo“, *Grada JAZU XIV* (1939) 241–287.
- FISKOVIĆ, Cvito: „Rapska pjesmarica iz druge polovice XV. stoljeća“, *Grada JAZU XXIV* (1953) 25–71.
- FRANIČEVIĆ, Marin: „O stihu hrvatske srednjovjekovne književnosti“, *Croatica I* (1970/71) 29–49.
- HADROVICS László: „Cantilena pro Sabatho. Starohrvatska pasionska pjesma iz 14. stoljeća“, *Filologija*, knjiga 12. JAZU, Zagreb 1984. 22–23.
- HERCIGONJA, Eduard: *Nad iskonom hrvatske knjige*. Liber, Zagreb 1983.
- JAUSS, Hans Robert: „Teorija rodova i književnost srednjega vijeka“, *Umjetnost riječi* 1970/3, 327–352.
- KOLUMBIĆ, Nikica: *Po običaju začínjavac. Rasprave o hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti*. Književni krug Split, Split 1994.
- LUKÁCS István: *Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja 1626 — Dramatizált kaj-horvát Mária-siralom Erdélyből*. Slovenika, Budapest 2000.
- LUKÁCS István: *A passióhagyomány a horvát irodalomban*. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest 2008.
- NOVAK, Slobodan P.: „Logika tijela i retorika ideologije u hrvatskom religijskom kazalištu“, in *Dani hvarskoga kazališta. Srednjovjekovna i folklorna drama i kazalište*. Književni krug Split, Split 1985. 398–414.
- PERILLO, Francesco Severio: *Hrvatska crkvena prikazanja*. Mogućnosti, Split 1978.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna: *Ferences iskolai színhátság a XVII. században*. Argumentum Kiadó, Budapest 1993.
- SCHMIKLI Norbert: „A csíksomlyói passiójátékok forrásvidéke“, in *PPKE Műhelytanulmányok*. Budapest 1999.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I–II*. Zagreb 1969–1970.

ŠTEFANIĆ, Vjekoslav: *Hrvatska književnost srednjeg vijeka*. Pet stoljeća hrvatske književnosti 1. Matica hrvatska/Zora, Zagreb 1969.

TATARIN, Milovan: Plač Gospin i muka Isukrstova u slavonskoj nabožnoj knjizi 18. stoljeća. In: *Krležini dani u Osijeku 2000*. Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta — Zagreb, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, Pedagoški fakultet, Osijek, Zagreb–Osijek 2001. 80–101.

VÍZKELETY András — HADROVICS László: „Ein altkroatisches Passionslied aus dem 14. Jahrhundert“, *Studia Slavica Hung.* XXX (1984) 1–37.

WHITE, Hayden: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest 1997.

*

A papság bevonulása az ELTE BTK-n 2010. november 9-én rendezett, „A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában — Ritualia I.” című konferenciához kapcsolódóan az Egyetemi templomban tartott „régirítusú” latin misén (fotó: Lambert Attila).